

УДК 346.242. «00120»

В. В. БОЙКО

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ЗБУТУ АЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ ДОБИ ФЕОДАЛІЗМУ

Досліджуються намагання феодальних государів та властей вільних міст Середньовічної Європи правовими засобами регулювати сферу обороту алкоголю, вирішуючи при цьому завдання насичення державного бюджету, розвитку інфраструктури, становлення санітарних норм і правил тощо.

Ключові слова: податкове право, правове регулювання виробництва та збуту алкоголю; баварський закон про чистоту пива.

Бойко В.В. Государственно-правовое регулирование производства и сбыта алкогольных напитков в европейских государствах эпохи феодализма

Рассматриваются попытки феодальных государей и властей т.н. вольных городов Средневековой Европы с помощью правовых средств регулировать сферу оборота алкоголя, решая попутно задачи насыщения государственного бюджета, развития инфраструктуры, внедрения санитарных норм и т.п.

Ключевые слова: налоговое право, правовое регулирование производства и сбыта алкоголя, баварский закон о чистоте пива.

Boiko Vasyl. State legal regulation of production and distribution of the alcoholic drinks in European states of the feudalism era

The endeavors of the feudal rulers and governments of the free cities of the Medieval Europe to regulate the alcohol turnover by legal means, with simultaneous solution of the issues of the state budget satiety, infrastructure development, sanitary regulation implementation etc are considered.

Key words: taxation law, legal regulation of production and distribution of alcohol, Bavarian beer purity law.

Сфера обороту алкоголю вимагає постійної уваги держави та належного правового регулювання. Алкоголь виступає потужним ресурсом наповнення бюджету, відтак держава зацікавлена в усуненні конкуренції з боку виробників контрафактної продукції. Надмірне споживання алкогольних напоїв призводить до моральної деградації населення та занепаду суспільства. Продумана державна політика намагається цьому запобігати. Відтак будь-який історичний досвід правового регулювання сфери виробництва та збуту алкоголю становить інтерес для сучасного законодавця та практика.

Окремі аспекти наукової проблеми розглянуто в працях істориків та істориків права І.Г. Прижова, В.В. Похльобкіна, С. Романова, Дм. Яворницького, Ф. Срібно-го, Р. Гродецькі та ін. Комплексне дослідження питання наразі відсутнє.

Існує думка, що вино в Середньовіччі «було головним напоєм будь-якого часу доби, який підходив для усіх випадків. Денна норма цього напою складала від півтора до двох літрів»¹. Ми скептично ставимось до цієї інформації, уже, при-

© БОЙКО Василь Васильович – здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ

наймні, тому, що у не виноробних регіонах Європи забезпечити таку кількість привізного вина для усіх категорій населення було фізично неможливо; крім того, не існувало й належного платоспроможного попиту – для селянина-кріпака чи міського підмайстра привізне вино було святковою розкішшю.

Втім, не підлягає сумніву, що «темне Середньовіччя» було добою далеко не тверезого побуту. Доступний алкоголь виступав заміником культурного життя та повноцінного відпочинку. Відтак стає зрозумілим намагання держави та феодалів мати свою частку з виробників та споживачів алкогольних напоїв.

Як стверджує І.Г. Прижов: «суспільні питейні заклади стають відомими на Заході з часів Карла Великого»², тобто на переломі IX та X ст.ст. н.е. «З початку XI ст., – продовжує І. Прижов, – зустрічаємо корчми на Русі київській, у новгородських слов'ян, у болгарів, сербів, в Чехії (*Mater Verborum*), в Польщі, в Жмуді (Устава Землі Жемагійської) і у слов'ян прибалтійських. В Сербії, як і повсюдно, продаж напоїв вільний. Душан (1336–1355), підтверджуючи дубровицьким купцям вільний продаж спиртних напоїв, каже: «и крчму да несе»³.

«Поблажливе» ставлення фіскальних органів до виноторгівлі у ці історичні часи цілком логічне. «Корчма» була елементом інфраструктури, забезпечуючи потреби міжрегіональної та міждержавної торгівлі. Відтак інтерес феодала полягав у отриманні митних зборів від торгівельної діяльності, то ж «корчми» до пори до часу діяли так би мовити у полегшеному режимі.

Заселяючи прийшлими поселенцями малолюдні території (для цього використовувалися різноманітні пільги), феодалі Центральної Європи робили усе, щоб серед таких осадників були й винороби. Типовим у цьому відношенні може служити заселення княжої волості в сілезькій Требниці (*Trzebnica*) на заході середньовічної Польської держави, поблизу сучасного Вроцлава. На початку XIII століття її населення складалося з 82 осіб, в т.ч.: 55-ти землеробів, 17-ти кухарів, 4-х пекарів, 3-х гончарів та 3-х давильників винограду⁴, тобто виноробів. Всі поселенці були прибулимими.

В свою чергу, розвиток торгівлі тягнув за собою появу усе нових шинків (*пол. karczma*), які ставали суттєвим джерелом прибутку феодала. В документах зафіксовано, що в межах княжої Требницької волості уже в 1145 р. діяла принаймні одна корчма – в Польсніці⁵. Треба думати, число таких закладів харчування – з продажем спиртних напоїв – з часом лише зростало.

Водночас змінювався й правовий статус цих публічних інституцій. «Спочатку, – стверджує І. Прижов, – вони були вільними закладами, куди народ спокійно збирався по торговим дням; потім робилися княжими, казенними або, разом з землею, переходили у спадкову власність орендаторів (шульців), які отримували право заводити *liberum taberna* (...) або до духовенства, до єпископів та монастирів, і тоді народ почав заводити собі таємні корчми *taberna occulta*, відомі з XII століття»⁶. Науковець визначає й час монополізації виноторгівлі феодалами в країнах Західної, Центральної та Південної Європи – XII століття. Тримачів таємних корчм переслідували як державні установи, так й Церква.

Не відставали від західноєвропейських феодалів у своєму намаганні области податками виноторгівлю в корчах та поза ними й князі Східної Європи, зокрема Русі. В уставній грамоті смоленського князя Мстислава від 1150 р. згадується «мита и корчмити» – як податок з приїзджих торговців. Псковська грамота, датована приблизно 1397 р., встановлює заборони вільної виноторгівлі: ««княжим людем корчми по двором не тримати ні на Пскові, ні на пригороді, ні відра, ні корец, ні бочкою меда не продавати»⁷.

В найдавнішому, за визначенням В. Похльобкіна, «зі збережених документів російською мовою» – договірній грамоті Новгороду з великим князем тверським Ярославом Ярославовичем, датованій 1265 р., сказано про мито з кожного «хмільного короба», тобто одиниці хмільних напоїв. Мито в «три векші» стягується з кожної «лодини, воза і хмельна короба», тобто з приблизно однакових об'ємів мірних, сипучих і рідких тіл»⁸. Бачимо, що обкладення митиом алкоголю наразі здійснювалося на однакових підставах з іншими привізними товарами.

Вино та інші спиртні напої (пиво, пізніше – й горілка) в умовах патріархального господарства, притаманного феодальному ладові, допомогало освоювати малозаселені землі й культурально. Феодали передавали монастирям право збору натуральних повинностей з місцевого населення та/або вільної торгівлі спиртними напоями. Приміром, засновуючи близько 1360 р. Мукачівський монастир оо. Василян, князь Коріятович дарував їм два села – Бобовище і Лавку, з правом збору натуральних повинностей. Окрім цього дозволив монахам збирати *десятину вина* від сусідніх виноградників та *десятину зерна* від села Росвигова⁹.

Епоха станово-представницьких монархій в країнах Європи (кін. XIII – XVII ст.ст.) ознаменувалася появою міського самоуправління. Міста, отримуючи магдебурзьке право, звільнялися від опіки феодалів. Доходи від вино- та пивоторгівлі ставали джерелом поповнення бюджетів вільних міст.

Виробництво пива (та інших алкогольних напоїв) стало фактором, що суттєво сприяв розвитку пізньо-середньовічних міст та їхнього комунального господарства. Приміром, перші водотяги у Львові з'явилися ще у 1404 р., менш, ніж через півстоліття після надання місту магдебурзького права. Їх поява збігається у часі з заснуванням цеху пивоварів у Львові – вже у 1425 р. тут діяли 10 (за іншими даними – 9. – В.Б.) цехів, зокрема й цех пивоварів¹⁰. В 1579 р. кількість цехів зростала до 20¹¹, втім цех пивоварів надалі залишався одним з основних джерел наповнення міської скарбниці.

В 1607 р. загальний дохід міської казни від діяльності водотягів сягнув 640 злотих, при чому надходження розподілялися наступним чином: по 1 злотому річно заплатали 75 будинків м. Львова та 11 Галицького передмістя, 30 злотих дала єврейська община, 80 – власники 8 ставків для розведення риби (по 10 злотих кожний). Левову ж частку – 440 злотих, або 69 відсотків, сплатили виробники пива та медів¹². В 1608 р. пропорції несуттєво змінилися – з 663 злотих 17 грошів загального прибутку міста пивовари дали 400 злотих 12 грошів, медовари – 90 злотих 20 грошів¹³. Тобто, виробники алкогольної продукції на 74 відсотки профінансували водопостачання міста.

Алкогольна продукція та доходи від шинків суттєво поповнювали міські бюджети самоврядних міст (у «приватних» містах цей дохід йшов феодалам). Відтак вироблюваний в середньовічних містах алкоголь служив фактором, що працював на становлення нового буржуазного ладу.

Зустрівшись з опором вільних міст, європейські феодали намагалися посилити авторитет в містах, що ще залишаються у феодальній залежності. Феодальний власник демонстрував турботу про міщан, зокрема й у такому питанні, як ціни на алкоголь та санітарні норми його виготовлення й збуту.

Намагання регулювати якість напою шляхом адміністративного примусу і контролю розпочинається передусім з пива. У 1156 р. імператор Фрідріх Барбаросса видав указ, за яким броварні, що виробляли неякісне пиво, мали каратися штрафами. У 1348 р. Ваймарський едикт приписував кожному бровареві викори-

стовувати для виробництва пива лише солод і хміль. У Тюрингії в 1434 р. було прийнято закон (*Wirtshausgesetz*), за яким єдиними дозволеними інгредієнтами для пива стали вода, ячмінь і хміль. В Мюнхені з 1447 р. броварам дозволялося використовувати для виробництва пива лише воду, ячмінь і хміль. З 1487 р. було затверджено стандарти щодо продажу та якісного складу пива.

Ще одна «прогресивна» функція виробництва і збуту алкоголю для населення, здійснюваного під державним наглядом і контролем, – стимулювання тогочасної науки, зокрема медицини. Так, у Шотландії в 1505 р. монополію на виробництво віскі отримали місцеві хірурги. Напій продавали в аптеках¹⁴. В прибутковості виготовлення міцного напою швидко зорієнтувалися фермери, які використовували з цією метою залишки зерна¹⁵, то ж втримати монопольне становище шотландським хірургам не вдалося, навіть попри отриманий привілей.

Феодальна держава була ще не в змозі самостійно підтримувати державну монополію виробництва і збуту алкогольних напоїв. Втім, навіть її обмежені ресурси цілком дозволяли налагодити збір мит з гуртової виноторгівлі, особливо якщо йшлося про експортно-імпорتنі операції. Під обкладення митом підпадали навіть порівняно невеликі партії привізного вина.

Поруч із тим, торгівельні операції з виноторгівлі, не обкладеної жодним митом, звично були одним з важливіших джерел доходів європейського дворянства, зокрема, й польської шляхти. Так, у середньовічній Речі Посполитій, відповідно до постанов Пйотрковського сейму 1565 р., безмитна торгівля вином стала привілеєм шляхти.

Для купців-недворян шляхта встановила високі мита та примусовий продаж привезеної з-за кордону продукції за цінами, визначеними місцевими воєводами та старостами. Приміром, під цю роздачу на початку 1566 р. потрапив відомий львівський купець Константин Корняк, якому Миколай Сенявський, воєвода руський і староста галицький та коломийський наказав продавати привезене вино за ціною, яка навіть не покривала затрат купця. К. Корняк звернувся до короля Сигізмунда Августа за підтримкою, і той окремими розпорядженнями (від 26 березня 1566 р. та 4 листопада 1566 р.) дозволив йому торгувати вином за старими цінами. Згодом король надав купцю Корняку шляхетський статус і у 1571 р. підчинив його безпосередньо під свою юрисдикцію¹⁶.

Відмітимо й ту обставину, що не лише дороге привізне вино було предметом фіскального інтересу феодальної держави та європейського дворянства. Не менше прибутків викачувалося й з місцевих недорогих вин та зовсім уже «плебейського» пива. То ж митний тягар лягав на плечі не лише гурманів-аристократів, але й міщан та навіть селян-кріпаків.

Селянська війна 1524–1525 в Німеччині, окрім інших питань, поставила на повістку денну й вимогу скасування акцизів на спиртовмісну продукцію. Так, селяни монастиря Рот у Верхній Швабії вимагали, «щоб ніхто з шинкарів не мусив на майбутнє платити акцизи (*ungelt*), тому що доводиться платити їм самим, оскільки шинкар підвищує за рахунок податку ціну на вино, яке їм доводиться дорожче оплачувати»¹⁷.

Селян, зайнятих у виноробстві, сеньйори – на власний розсуд – намагалися обкласти спеціальним податком (чиншем). Серед вимог бунтівних селян – і побажання позбавитися від цього ненависного податку: «А ще ми, нещасні люди, обтяжені тим, що маємо давати в Ределгейм ландграфині чинш з вина, полотна і вівса; і не те, щоб ми, бідні люди, нічого дати не хотіли, але нехай нам покажуть

грамоту та печатку, коли і за що ми зобов'язані давати подібні платежі, а якщо нічого не зможуть показати, то ми просимо, щоб від таких обтяжень нас звільнили»¹⁸.

Іншим способом викачування грошей з залежних селян ставала заборона сільським громадам тримати власний шинок – з тим, щоб заїзджий шинкар купував у сеньйора право на підприємницьку діяльність. В квітні 1525 р. селяни Франконії нагадали графу Вільгельму, що «ми обтяжені тим, що у нас відібрана свобода мати свій шинок, про що, поза сумнівом, вашій князівській милості добре відомо. Ми просимо, щоб ваша князівська милість залишила нам наше старовинне право»¹⁹.

Вкажемо й на те, що митні надходження в казну монархів та місцевих феодалів надходили не лише від алкогольної продукції, але й устаткування для виробництва горілчаних напоїв. Так, є документальні свідчення, що відкупник мит (з 1577 р.) Руського воеводства К. Корняк уже наприкінці XVI ст. стягував мито за ввіз на підконтрольну йому територію 2 горілчаних котлів (перегонних кубів. – В.Б.) звідкись «з Заходу»²⁰.

Перегонка спирту, приносячи власникам (та державі) вагомі прибутки, опосередковано стимулювала технічний прогрес. Класичним прикладом може служити Ірландія. В 1786 р. тут був визначений податок в розмірі 30 шилінгів з галлона смності казанів для перегінки віскі. Це підстегнуло виробників на технічні новації з тим, щоб за меншої смності збільшити випуск продукту. Держава, розуміючи це, підвищувала ставку, і у 1797 р. вона становила уже 54 фунти стерлінгів з галлона. Проте гра вартувала свічок – і за 15 років після введення акцизу викурка спирту прискорилося у 2 880 раз²¹.

Доба абсолютних монархій приносить певне ослаблення фіскального тиску зі сторони удільних феодалів та міського самоуправління на населення. З іншого боку, сильна монархічна влада вимагає надійних джерел фінансування – для оплати послуг професійної армії та поліції. Подушні податки типу французької *талі*, стягувані на користь абсолютистської держави, доповнюються державними монополіями й чисельними акцизами (податок на сіль *габель* у Франції) та митними зборами. Зрозуміло, що спиртні напої стають важливим джерелом самофінансування абсолютистських монархічних держав.

Коронація (1774 р.) Людовіка XVI співпала у часі з найглибшою системною кризою французької монархії. Рятувати ситуацію покликали видатного економіста-теоретика та державного діяча Тюрго, якому надали посаду генерального комісара фінансів. Серія реформ, здійснених ним у 1774 – 1776 рр., ставила на меті зменшити напругу в суспільстві. Так, Тюрго скасував обмеження хлібної торгівлі, скасував цехові корпорації і гільдії, зменшив мито на продовольчі товари, які ввозилися в міста, тощо. В 1776 р. була введена *свобода винної торгівлі, яка відбирала у сеньйорів-виноробів одне з їх важливих баналітетних прав*²². Менше, ніж через два роки перебування на посаді, Тюрго був з неї усунутий. Усі його реформи скасували на вимогу придворної камарильї²³, чий інтереси Тюрго наслідився ігнорувати.

Нагадаємо, що у королівській Франції – аж до прийняття відомої Декларації прав людини і громадянина 26 серпня 1789 р. – привілейовані стани, до яких належали дворянство і духовенство, податків у державну казну не вносили; вважалося, що вони служать державі особисто. Свобода виноторгівлі, яку так невдало спробував увести Тюрго, ставила на меті обкласти державними податками цю

діяльність, яка за нових умов зосередилась би в руках підприємливого «третього стану». Відтак з відставкою Тюрго дворянство залишилося при своїх інтересах, а державна казна – не дорахувалася доходів, які можна співставити з доходами від введення державної монополії торгівлі спиртними напоями. В обстановці передреволюційної кризи ці грошові суми були зовсім не зайвими для підтримки королівського режиму-банкрута.

Інтерес до алкоголю як джерела податкових надходжень постійно виявляли й власті Московського царства та Російської імперії.

Як вказує російський дореволюційний історик права Н. Рожков, в Московському царстві до XVII ст. включно: «міський стан, або посадські люди, мав одну важливу схожість з селянством: як і останні, він був зобов'язаний «нести тягло», тобто сплачувати ряд податків в державну казну та відбувати повинності: міщани, як і селяни, платили: 1) стрілецький податок, що йшов на утримання постійної піхоти, таке званіх стрільців; 2) данинні гроші – залишок колишньої данини; 3) гроші, призначені на викуп полонених; 4) оброчні збори з яток та промислів; 5) нарешті, у воєнний час держава накладала на міський стан особливі екстрені збори на військові потреби, – збори, що доходили до 5, 10, навіть 20 % з прибутку; повинності міщан полягали у здійсненні під суворою майновою відповідальністю карбуванні монети, зборі митних та проїзних мит і *казенного продажу вина*»²⁴.

Різниця між звичною «корчмою» та новоявленим «кабаком» полягала не лише у назві чи формі власності (державна – приватна), але й концептуальній основі та правовому регулюванні їхньої діяльності.

На відміну від установи громадського харчування, шинку, кабак був суто розпивочним закладом, де будь-які закуски не передбачалися в принципі. Водночас простолюду заборонили на законодавчому рівні виготовлення (і споживання) будь-яких спиртних напоїв домашнього приготування, до цього часу повсюдно поширених в Східній Європі. Нарешті, «допоки сиділи вони (т.зв. «питухи». – В.Б.) в царевому кабаку, ніхто і під жодним приводом не смів викликати їх звідти, щоб не завдати збитків казни»²⁵.

Петро Перший «прорубував вікно в Європу» також значною мірою коштом алкогольних зборів. Приміром, бюджет 1723 р. складав 9 млн 200 тис рублів прибутку, де головні місця займали: подушний податок (5 млн 096 тис. руб.), збори з кабаків (1 млн 002 тис. руб), митні збори (656 тис. руб.)²⁶. З роками «п'яне» наповнення російського бюджету лише збільшувалося.

В феодальній Європі державна політика в сфері правового регулювання виробництва і торгівлі спиртними напоями пройшла кілька етапів: 1. Доба ранньофеодальних монархій – заохочення (в т.ч. не обкладення або пільгове обкладення податками) виробника і реалізатора (купця, шинкаря) алкогольної продукції – з метою розвитку торгівлі та господарського освоєння території. 2. На перехідному етапі від ранньофеодальних до станово-представницьких монархій здійснюється оподаткування виробника і реалізатора за максимальними ставками, без врахування інтересів масового споживача, яким виступають представники нижчих верств населення (опір цій політиці відстежується й у пізніші часи – Селянської війни 1524–1525 рр. в Німеччині та у Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.); 3. В епоху станово-представницьких монархій в поле зору законодавця (монарха, влад вільного міста) потрапляють не лише фіскальні, а й інші супутні питання: санітарно-гігієнічні норми; якість алкогольного продук-

ту, заохочення податковими пільгами науково-технічного прогресу, медицини тощо; 4. На етапі абсолютних монархій спостерігаємо комбінацію: а) високого податкового пресу на нижчі верстви населення (при ігноруванні питань здоров'я, суспільної моралі тощо), б) заборонних норм для служилої верстви та в) податкових привілеїв для дворянства й Церкви.

1. *Чем питались люди Средневековья.* – Електронний ресурс: <http://u-news.org.ua/12344-chem-pitalis-lyudi-srednekovoya.html> 2. *Прыжов И.Г.* Корчма / И. Г. Прыжов // Очерки, статьи, письма / Ред., вводные статьи и комментарии М.С. Альтмана. – М. – Л.: Academia, 1934. – С. 215. 3. Там же. – С. 215-216. 4. *Grodecki Roman.* Ksiazeca wlosc trzebnicka na tle organizacyi majatkow ksiazeczyc w Polsce w XII. w. // Kwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego. Rocznik XXVI. – Zeszyt 4. – Lwow: Nakladem Towarzystwa Historycznego, 1912.6 – S. 473. 5. *Grodecki Roman.* Ksiazeca wlosc trzebnicka na tle organizacyi majatkow ksiazeczyc w Polsce w XII. w. // Kwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego. Rocznik XXVI. – Zeszyt 4. – Lwow: Nakladem Towarzystwa Historycznego, 1912. – S. 448. 6. *Прыжов И.Г.* Цит. работа. – С. 216-217. 7. Там же. – С.219. 8. *Похлёбкин В. В.* История водки / В.В. Похлебкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esperanto-plus.ru/istoria-vodka.htm>. 9. *Історія Подкарпатської Русі для народу.* Составив о. Иреней Мих. Кондрагович, парох Хоньковській. – Ужгород: Видавництво товариства «Просвіта» в Ужгороді, число 35–37; *Книгопечатня* акційного тов. «Унію», 1924. – 113 с. – С.37-38. 10. *Історія Львова.* Короткий нарис / М.М. Воляннюк, Г.Ю. Гербільський, Ю.М. Гросман та ін. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1956. – С.18. 11. *Сливка Ю.Ю.* Історія Львова / Сливка Ю.Ю., Стеблій Ф.І., Баран В.К. та ін. – К.: Наукова думка, 1984. – 414 с. – С.39. 12. *Charewiczowa Lucja.* Wodociagi starego Lwowa 1404–1663. – Lwow: Zaklady graficzne Rot w Верхней Швабии // Хрестоматія по історії Середніх століть / под ред проф. П.П. Граціанського и проф. С.Д. Сказкина. Том II. Часть II. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1938. – С. 83 – 84. 13. *Как крестьяне* с Неккара и из Оденвальда принялись за установление некоего (нового) порядка, или Реформации // Хрестоматія по історії Середніх століть / под ред проф. П.П. Граціанського и проф. С.Д. Сказкина. Том II. Часть II. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1938. – С. 95. 14. *Жалобы* деревенской общины Зекбах графу Филиппу цу-Гану (3 мая 1525 г.) // Хрестоматія по історії Середніх століть / Под ред проф. П.П. Граціанського и проф. С.Д. Сказкина. Том II. Часть II. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1938. – С.104. 15. Там же. – С.107. 16. *Срібний Ф.* Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. Матеріальні відносини братчиків / Ф. Срібний // Записки наукового товариства імені Шевченка. Наукова часопись, присвячена перед усім українській історії, філільогії й етнографії. Т. СХІV. – Львів, 1913. – С. 51-52. 17. *Історія* возникновения и развития акцизов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://coolreferat.com/История_возникновения_и_развития_акцизов 18. *Нова історія.* Том перший 1640 – 1789 / під ред. проф. Б.Ф. Поршнєва, чл.-кореспондента Академії наук СРСР С.Д. Сказкина. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1952. – С. 210. 19. *Рожковъ Н.* Учебник русской истории для средних учебных заведений и для самообразования / Рожковъ Н. – М.: Т-во скоропечатня А.А. Левинсонъ, 1904. – С.55-56. 20. *Прыжов И.Г.* Кабацкие целовальники / И.Г. Прыжов // Очерки, статьи, письма. Редакция, вводные статьи и комментарии М.С. Альтмана. – М. – Л.: Academia, 1934. – С. 204. 21. *Дискусія* за круглым столом «ЭКО» // Экономика и организация производства. – 1974. – № 4. – С.57.